

*Αμαλία Κ. Ηλιάδη, ιστορικός-βυζαντινολόγος (ΜΑ Βυζαντινής
Ιστορίας)
ailiadi@sch.gr*

**«Η κρίση του τέλους του 7ου αιώνα στο Βυζάντιο και ο ρόλος, σ' αυτή,
των καθεστωτικών παραγόντων: στρατού, δήμων, συγκλήτου.
Συσχετισμός δυνάμεων. Παρατηρήσεις, υποθέσεις, ερωτήματα».**

Ο Βυζαντινός αυτοκράτωρ που σηματοδοτεί με τη βασιλεία του το τέλος του 7ου και τις αρχές του 8ου αιώνα είναι ο Ιουστινιανός Β΄ ο επονομαζόμενος Ρινόμητος. Ο προηγούμενος αιώνας (7ος) σημαδεύτηκε απ' την ηγεμονική μορφή του Ηρακλείου και ο επόμενος(8ος) αρχίζει με την έκπτωση, ρινοκοπία και γλωσσοκοπία του Ιουστινιανού του Β΄, απέναντι στον οποίο στάθηκαν ιδιαίτερα επιθετικοί οι μεγαλογαιοκτήμονες-αριστοκράτες. Οι αυτοκράτορες που προηγήθηκαν του Ιουστινιανού του Β΄, Λεόντιος(695-698) και Αψίμαρος-Τιβέριος(698-705) υπήρξαν σχετικά ανίσχυρες προσωπικότητες στο να επιβάλλουν τις προσωπικές τους απόψεις για τον τρόπο διοίκησης του κράτους και άσκησης της εξουσίας.

Οι παράγοντες που οδήγησαν στην πρώτη ανατροπή του Ιουστινιανού του Β΄(695) υπήρξαν οι δήμοι, που εκπροσωπούσαν το λαό της πρωτεύουσας, ο Πατριάρχης που, ως κεφαλή της εκκλησίας στην περίπτωση αυτή συσπείρωσε τους μοναχούς, και ο στρατός με επικεφαλής τους στρατηγούς των θεμάτων που πολλοί απ' αυτούς ανήκαν, κατά πάσα πιθανότητα στην τάξη των μεγαλογαιοκτημόνων. Ως κεντρικό σημείο συγκέντρωσης των επαναστατών επιλέχθηκε η Αγία Σοφία, εξυπηρετώντας, ενδεχομένως, τους λειτουργικούς και συμβολικούς σκοπούς της επανάστασης. Απ' την επαναστατική αυτή πρωτοβουλία λείπουν οι πολιτικοί, οι στρατιωτικοί αξιωματούχοι και οι συγκλητικοί αριστοκράτες της πρωτεύουσας, πράγμα που αφήνει να διαφανεί η σιωπηλή υποστήριξή τους στον Ιουστινιανό Β΄.

Η επακόλουθη άνοδος στην εξουσία των στρατιωτικών αρχηγών των επαρχιών-θεμάτων παίρνει σάρκα και οστά με την ανάρρηση στο θρόνο του Βυζαντίου του Λεοντίου(695-698), στρατηγού του θέματος των Ανατολικών. Τον Λεόντιο, στη σύντομη βασιλεία του, συνοδεύει μια έλλειψη κύρους που οφείλεται, κατά την άποψή μου, στην άνοδό του στο θρόνο με επανάσταση. Εξάλλου, αυτή την εποχή, ο διαμορφωμένος ήδη θεσμός της συμβασιλείας συντελούσε στην πολιτική σταθερότητα και ενίοτε στη διασφάλιση της κληρονομικής διαδοχής στο θρόνο του Βυζαντίου. Έτσι, η αποστασία του στρατηγού-διοικητού της Λαζικής(όπου ήταν εξόριστος ο Ιουστινιανός Β΄), οι επιδρομές των Αράβων και η συνακόλουθη αποτυχία του βυζαντινού στρατού να τις αποκρούσει πυροδοτούν νέα επανάσταση του στόλου, αυτή τη φορά, ο

οποίος ανακηρύσσει αυτοκράτορα στη θέση του έκπτωτου Λεοντίου τον δρουγγάριο του δρούγγου των Κιβυρραιωτών Αψίμαρο που μετονομάστηκε τότε σε Τιβέριο. Προς το παρόν είναι φανερός, μέσα από τον περίπλοκο συσχετισμό δυνάμεων που κατευθύνουν τα πράγματα σε επανάσταση, ένας υπέρπων ανταγωνισμός του στρατού ξηράς και του στόλου(στρατού θαλάσσης) για το ποιος θα κατορθώσει να ελέγξει την εξουσία.

Την «στάση» ακολουθεί το ξέσπασμα βουβωνικής πανώλης με την γνωστή τυπολογία που χαρακτηρίζει τέτοιου είδους λοιμούς (χαρακτηριστικά συμπτώματα, φάσεις ασθένειας, μαζικοί θάνατοι). Η δύσκολη αυτή κατάσταση, μεθερμηνευόμενη ως θεοσημία-κακός οiwνός απ' τους θρησκόληπτους κι απαίδευτους ανθρώπους της εποχής, επέτεινε την ένταση, η οποία κατέληξε στην ρινοκοπία και φυλάκιση του Λεοντίου καθώς και σε διώξεις των συνεργατών και οπαδών του. Ο Ιουστινιανός ο Β΄, ως νόμιμος εκπρόσωπος της Ηρακλειανής Δυναστείας, θα ανέμενε κανείς να γίνει ασμένως δεκτός απ' τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης που δεινοπαθούσαν τα τελευταία χρόνια από σφοδρές αναστατώσεις, όμως αντίθετα οι κάτοικοι και βέβαια οι επικεφαλής τους: σύγκλητος, δήμοι, στρατός, εκκλησία δεν δέχτηκαν να παραδώσουν την πόλη στον έκπτωτο και ήδη ρινότμητο Ιουστινιανό.

Η δεύτερη και τελειωτική ανατροπή του Ιουστινιανού Β΄, το 711, μετά από στάση, αυτή τη φορά, του στρατού και του στόλου, οδήγησε στη μη κανονική ανάρρηση στο θρόνο του Βαρδάνη, στρατηγού Αρμενικής καταγωγής, ο οποίος, αφού ανακηρύχτηκε αυτοκράτορας, μετονομάστηκε σε Φιλιππικό. Ο ρόλος της μετονομασίας, όπως και προηγουμένως στη περίπτωση του Αψιμάρου-Τιβερίου, είναι καθοριστικός απ' την άποψη του τυπικού και ουσιαστικού εξελληνισμού των «βαρβάρων» στρατιωτικών-στρατηγών που κατορθώνουν να αναρρηθούν στο θρόνο μιας πολυεθνικής αυτοκρατορίας, η οποία προχωρά αργά αλλά σταθερά προς τον εξελληνισμό της. Επιπλέον, ο εκρωμαϊσμός-εξελληνισμός ονομάτων και ηθών συμβάλλει τα μέγιστα στη σύνδεση του χρονικού παρόντος της με το ένδοξο αυτοκρατορικό παρελθόν και στην εμπέδωση της ιδεολογικής συνέχειας του κράτους. Οι μετονομασίες νέων αυτοκρατόρων, επίσης, απηχούν τα πολιτικά τους πρότυπα: λειτουργούν ως μέσο πολιτικής προπαγάνδας και επηρεασμού της κοινής γνώμης, αφού υποτίθεται πως μαζί με το όνομα μεταβιβάζονται και οι ικανότητες του εκλιπόντος αυτοκράτορος.

Λίγο μετά την ανάρρησή του στο θρόνο, ο Φιλιππικός-Βαρδάνης σκοτώνει τον Ιουστινιανό Β΄ και το μικρό γιο του Τιβέριο που είχε στεφθεί, πιθανώς, συναυτοκράτορας απ' τον πατέρα του και άρα είχε νόμιμα δικαιώματα στο θρόνο, τα οποία μεγαλώνοντας ήταν αναμενόμενο να διεκδικήσει. Γι' αυτό το λόγο, άλλωστε εξουδετερώνεται κι αυτός μαζί με τον πατέρα του. Μ' αυτό τον άδοξο τρόπο τελειώνει η δυναστεία του Ηρακλείου.

Όμως κι ο Φιλιππικός-Βαρδάνης δε στέκει για πολύ ήσυχος στο θρόνο του. Η συνομοσία που ξεσπά εναντίον του, οργανωμένη και υποκινημένη από μερίδα των πολιτικών αρχόντων και του στρατού, κατορθώνει να τον

εκθρονίζει βίαια. Οι πατρίκιοι της Βυζαντινής Συγκλήτου και το Οψίκιον (αυτοκρατορική φρουρά) σε συνεργασία με το δήμο των πρασίνων δρουν ως καθεστωτικοί παράγοντες ρυθμιστικοί της ανώτατης εξουσίας και συμβάλλουν τα μέγιστα στην επικράτηση των πολιτικών αρχόντων που στο πρόσωπο του πρωτοασηκρήτου Αρτεμίου-Αναστασίου(κι εδώ έχουμε περίπτωση μετονομασίας) βρίσκουν τον ιδανικό ηθελημένο του Θεού(αυτοκράτορα) Ο Αρτέμιος-Αναστάσιος Β΄(713-715) ως πολιτικός αξιωματούχος έρχεται σε αντίθεση με τους στρατιωτικούς αξιωματούχους των επαρχιών, αν και αποδείχτηκε αρκετά ικανός κυβερνήτης, και στα πολιτικά και στα στρατιωτικά ζητήματα. Ωστόσο, η στάση των στρατιωτών του Οψικίου είναι, γι' άλλη μια φορά γεγονός. Ο ρόλος των προσώπων και των προσωποπαγών πολιτικών συσχετισμών στην εξέλιξη και τροπή των γεγονότων υπήρξε καταλυτικός: ο Αρτέμιος-Αναστάσιος αποκηρύσσεται και ακολουθεί η ανακήρυξη σε αυτοκράτορα του Θεοδοσίου(οικονομικού υπαλλήλου), παρά τη θέλησή του, απ' τους στρατιώτες του Οψικίου, που φανερά μόνο αυτοί είχαν επαναστατήσει εναντίον του Αρτεμίου-Αναστασίου. Των καταγιστικών γεγονότων έπεται ένας πραγματικός εμφύλιος πόλεμος: το Οψίκιο με τους Γοτθογραικούς του(Οστρογότθοι που απ' τον 4ο αιώνα είχαν εγκατασταθεί εκεί) πολιορκεί κυριολεκτικά την Κωνσταντινούπολη. Κι εδώ τίθεται το κρίσιμο, όμως αναπάντητο απ' τις πηγές μας, ερώτημα: όσοι απ' τους αξιωματούχους και τους καθεστωτικούς παράγοντες παρέμεναν κλεισμένοι στα τείχη της Πόλης, δήμοι, σύγκλητος, στρατιωτικοί αξιωματούχοι υπήρξαν πιστοί αυτή τη δύσκολη στιγμή στον Αρτέμιο-Αναστάσιο ή λειτούργησαν ως έρμαια της σύμπτωσης και της τύχης που άγονται και φέρονται απ' τον ισχυρό της ημέρας, δηλαδή το Οψίκιον;

Στην περίοδο της βασιλείας του επόμενου αυτοκράτορα, του Θεοδοσίου Γ΄(715-717) σημειώθηκαν πολλές εξεγέρσεις και εμφύλιες διαμάχες. Ο διχασμός των στρατιωτικών δυνάμεων υπό τη μορφή των θεμάτων ήταν μια αδιαμφισβήτητο γεγονός: Α) Ο στρατηγός του θέματος των Ανατολικών Λέων επαναστατεί κατά του νέου αυτοκράτορα σε συνεργασία με τον στρατηγό του θέματος των Αρμενιικών Αρτάβασδο. Β) Ο αυτοκρατορικός στρατός-δυνάμεις της πρωτεύουσας(Οψίκιον) τους αντιμάχεται σθεναρά. Σ' αυτή τη διαμάχη ο Πατριάρχης και οι Συγκλητικοί μεσολαβούν υπέρ του στρατηγού των Ανατολικών Λέωντος Γ΄, του ιδρυτού της περίφημης δυναστείας των Ισαύρων. Καταλύτης των εξελίξεων υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, ο αραβικός κίνδυνος που έχει αρχίσει ήδη να γίνεται ο πιο υπολογίσιμος παράγοντας στην εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου. Μέσα από τις εξελίξεις αυτές ο Λέων Γ΄ ο Ίσαυρος, συνεργαζόμενος στενά με τους εκπροσώπους του θεματικού στρατού και της αριστοκρατίας των επαρχιών και, παράλληλα, χειριζόμενος διπλωματικά τους Άραβες, κατορθώνει να εκτοπίσει τους εκπροσώπους του στρατού της παλιάς ανακτορικής φρουράς(obsequium), παραμένοντας αδιαφιλονίκητος κυρίαρχος για μακρύ χρονικό διάστημα.

Τα ερωτήματα, που γεννώνται στο μελετητή απ' την παραπάνω αναδρομή στα σημαντικότερα σημεία-σταθμούς της κρίσης που έπληξε το Βυζαντινό κράτος στα τέλη του 7ου και στις αρχές του 8ου αιώνα, είναι αρκετά και σημαντικά:

1. Ποιοί λόγοι συνηγορούν, ειδικά αυτή την περίοδο, στην εκδήλωση αλληπάλληλων «στάσεων», σφοδρότατων ανταγωνισμών για την εξουσία, συνεχών αλληλοδιαδοχών αυτοκρατόρων, κι όλα αυτά να παρουσιάζονται μέσα σ' ένα χρονικό διάστημα σχετικά μικρό; (695-717: 22 χρόνια).

2. Μήπως η αυξανόμενη σημασία και ενδυνάμωση του στρατού μέσω του θεματικού συστήματος συντέλεσε σε πολύ μεγάλο βαθμό στην ανάδειξη, ως δύναμη πολιτικής και άρα ρυθμιστικής της εξουσίας, των μεγαλογαιοκτημόνων αλλά και μικρών ιδιοκτητών γης των Θεμάτων;

3. Η ανάμειξη των εκκλησιαστικών παραγόντων στην πολιτική και στρατιωτική κρίση έπαιξε κι αυτή τον όχι ευκαταφρόνητο ρόλο της;

4. Οι δήμοι, εκπροσωπώντας το λαό-πλήθος, είναι ενεργοί πολιτικά και παρόντες κοινωνικά, παρ' όλο που η μείωση της πολιτικής τους σημασίας με το τέλος του 7ου αιώνα έχει επισημανθεί απ' τους ερευνητές;

5. Η Σύγκλητος, ως αριστοκρατία των πολιτικών αξιωματούχων, παίζοντας πρωτεύοντα ρόλο στις δυναστικές έριδες και έχοντας κυρίαρχες αρμοδιότητες στην εκλογή του αυτοκράτορα και στην άσκηση της αντιβασιλείας, μήπως αυτή την ταραγμένη περίοδο υποσκελίζεται απ' τις ισχυρές πρωτοβουλίες και παρεμβάσεις του στρατού;

Ό,τι και να συνέβη από τα παραπάνω ή κι όλα μαζί, που είναι και το πιθανότερο, το πρακτικό, χειροπιαστό αποτέλεσμα της κρίσης του τέλους του 7ου και των αρχών του 8ου αιώνα υπήρξε η νίκη του Θεματικού στρατού έναντι των άλλων, παραδοσιακών καθεστωτικών παραγόντων, μέσα στο σκληρό σκηνικό του συσχετισμού δυνάμεων εξουσίας για τον έλεγχο του βυζαντινού θρόνου.

Μετά από πέντε σφετεριστές του (695-717: Λεόντιος, Αψίμαρος-Τιβέριος, Φιλιππικός-Βαρδάνης, Αρτέμιος-Αναστάσιος Β', Θεοδόσιος Γ') επικρατεί, επιτέλους στο Βυζάντιο η πολυπόθητη ηρεμία.

Αλλά ας ακολουθήσουμε τα γεγονότα στις λεπτομέρειες και στις λεπτές τους αποχρώσεις, προσπαθώντας ταυτόχρονα να αποκρυπτογραφήσουμε το κρυμμένο τους νόημα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες ιστορικών και χρονογράφων.

Είναι γεγονός πως στην τελική ανατροπή του Ιουστινιανού Β' συνέβαλαν οι Βένετοι και οι Χερσωνίτες της Κριμαίας οι οποίοι αρχικά τον είχαν βοηθήσει να πάρει το θρόνο, πράγμα που καταδεικνύει ότι η νομιμοφροσύνη των θεματικών στρατών στο πρόσωπο ενός αυτοκράτορα δεν είναι δεδομένη: π.χ. οι Οψίκιοι που είχαν βοηθήσει τον Αναστάσιο Β' να ανατρέψει τον Φιλιππικό Βαρδάνη (713), πρωτοστάτησαν στην ανατροπή και του Αναστασίου Β'. Αργότερα, όταν οι Ανατολικοί και οι Αρμενιοί στράφηκαν κατά του Οψικίου συνέβαλαν στην άνοδο του Λέοντος Γ' στο θρόνο.

Η γεωγραφική έκταση του Βυζαντινού κράτους στα τέλη του 7ου και στις αρχές του 8ου αιώνα περιλαμβάνει το μεγαλύτερο τμήμα της Μ. Ασίας, τη Θράκη, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά Ελλάδα, την Πελοπόννησο (εκτός απ' τις ορεινές Σκλαβηνίες), τα Αιγαιοπελαγίτικα νησιά, τη Σικελία και τμήμα της Ιταλίας. Ένα κράτος που στο εσωτερικό του συμβαίνουν αξιόλογες κοινωνικοοικονομικές μεταβολές, καθώς η μείωση της σημασίας της Σύγκλητου, που ήταν και ο κύριος μεγαλοϊδιοκτήτης γης της Πρωτοβυζαντινής περιόδου, συνδυάζεται με μια έντονη κρίση της μεγάλης γαιοκτησίας στα τέλη του 7ου αιώνα. Η ανατροπή του Ιουστινιανού Β' από τη σύγκλητο και τον Πατριάρχη, που συμάχησε μαζί της, εξαιτίας της σκληρής φορολογικής του πολιτικής προς τη μεγάλη ιδιοκτησία, στα παραπάνω συμφραζόμενα υπαγορεύτηκε νομοτελειακά, σύμφωνα με τη μαρξιστική αντίληψη της Βυζαντινής Ιστορίας, η οποία εκπροσωπείται από το Levtsenko. Προς ενδυνάμωση αυτής της οπτικής συνηγορούν τα ίδια τα γεγονότα: το 698 και 715 ο στρατός των επαρχιών (ο γνωστός πια ως θεματικός στρατός) εισβάλλει με τη βία στην πρωτεύουσα και λεηλατεί τα παλάτια των πλουσίων συγκλητικών, πράγμα που παραπέμπει και στην υποφώσκουσα αντίθεση κέντρου-περιφέρειας (επαρχιών), που διατρέχει όλους τους αιώνες της βυζαντινής ιστορίας. Απ' την άλλη μεριά, πρέπει να επισημανθεί πως ο αυτοκράτωρ της Μέσης Βυζαντινής περιόδου δε στηρίζει τόσο την πολιτική του δύναμη στη Σύγκλητο, στην αριστοκρατία ή στους δήμους, αλλά στο στρατό: αυτό ακριβώς το μεταβατικό χαρακτηριστικό γνώρισμα, που παρατηρείται στο μεταίχμιο του 7ου-8ου αιώνα, επιφέρει και τη δυναστική μεταβολή, με το τέλος της δυναστείας του Ηρακλείου και την αρχή της δυναστείας των Ισαύρων. Ιδωμένη ως συνάρτηση της πολιτικής υποστήριξης του στρατού η καινούρια εποχή που ανατέλλει για το Βυζάντιο είναι γεμάτη από πολεμικά κατορθώματα σ' όλα τα μέτωπα.

Ως αρνητικά επακόλουθα της πολιτικής αναταραχής της μεταβατικής αυτής περιόδου κρίσης, καταγράφονται απ' το Νικηφόρο Πατριάρχη η παραμέληση της παιδείας, η πολιτική και κοινωνική αστάθεια, η υποχώρηση του ενδιαφέροντος για την πολιτεία και την Πόλη, η διάβρωση του στρατεύματος. Ωστόσο, οι περισσότεροι χρονογράφοι αφιερώνουν λίγες σελίδες του έργου τους στα στρατιωτικά και διεθνή γεγονότα της εποχής αυτής. Για το λόγο αυτό οι γνώσεις μας παρουσιάζονται πενιχρές και αδύνατες. Στην περίπτωση, πάντως, του Τιβερίου Β' Αψιμάρου και της διαμάχης του με το Λεόντιο, Πράσινοι και Βένετοι αντίστοιχα αντιμάχονται για την εξουσία, ενώ παράλληλα τα επίσημα νομίσματα του κράτους, ως μέσα προβολής, εμπέδωσης της πολιτικής ιδεολογίας, προπαγάνδας πολιτικών και θρησκευτικών αντιλήψεων και προσέγγισης της κοινής γνώμης, απεικονίζουν τους νόμιμους εκπροσώπους της Ηρακλειανής δυναστείας Ιουστινιανό Β' και Τιβέριο (το γιο του).- Πρβλ. επίσης τα χρυσά νομίσματα του Φιλίππικου-Βαρδάνη και του Αψιμάρου-Τιβέριου. Κατά τη δεύτερη ανατροπή του Ιουστινιανού Β', τον αντίπαλό του Βαρδάνη-Φιλίππικό υποστηρίζει το εκστρατευτικό σώμα (στρατός και στόλος) της Κριμαίας και ο λαός της Κωνσταντινούπολης, ενώ τον Ιουστινιανό Β' υποστηρίζουν τα θέματα Θρακησίων και Οψικίου και 3000 Βούλγαροι

σύμμαχοί του. Όσο για την περίπτωση του Αρτεμίου- Αναστασίου Β΄, η ανάρρησή του στο θρόνο πιθανολογεί για την ύπαρξη συνεκτικού πυρήνα και διασυνδέσεων ανάμεσα στη Σύγκλητο και το Δήμο των Πρασίνων, η οποία ματαίωσε τα σχέδια των συνομοτών του θέματος Οψικίου(Βούραφος, Μυάκιος).

Είναι, πάντως, αλήθεια πως η παραπάνω διαγραφείσα κατάσταση κρίσης και αναστάτωσης στα τέλη του 7ου και στις αρχές του 8ου βυζαντινού αιώνα φέρνει, συνειρμικά, στο νου του μελετητή την άλλη μεγάλη περίοδο κρίσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον 3ο αι. μ.Χ., τότε που οι λεγεώνες ανακήρυσσαν ταυτόχρονα και σε διαφορετικά γεωγραφικά σημεία της αυτοκρατορίας αυτοκράτορες, ελέγχοντας απόλυτα το θρόνο και τον κάτοχό του. Αυτή η εύλογη, κατά τη γνώμη μου, αντιπαραβολή μπορεί να οδηγήσει στη διαμόρφωση μιας τυπολογίας των στρατιωτικών «στάσεων»(επαναστάσεων), εάν επισημανθούν τα κύρια, γενικά, κοινά χαρακτηριστικά τους.

Σύμφωνα με τον P. Yannopoulos, *La societe profane...*, οι στρατιωτικοί υπάλληλοι του βυζαντινού κράτους ανήκουν στα μεσαία στρώματα, ενώ οι στρατιωτικοί ανώτατοι αξιωματούχοι στα ανώτερα στρώματα-κύκλους. Αυτή η λεπτή, σχετικά, διαφοροποίηση στην κοινωνική διαστρωμάτωση μέσα στην ίδια κοινωνική κατηγορία φανερώνει μια προχωρημένη-εξελιγμένη, απ' την άποψη της συγκρότησής της, κοινωνία.

Απ' την άλλη, όμως, μεριά, δεν μας σώζονται αυτοκρατορικά έγγραφα των «σφετεριστών» του θρόνου αυτής της ταραγμένης περιόδου. (Βλ. Gerhard Rosch, *Όνομα βασιλείας...*). Για το λόγο αυτό, θα' πρεπε να συνεξεταστούν νομίσματα και σφραγίδες του 7ου και 8ου αιώνα προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για το ιδεολογικό τους στίγμα και τη διπλωματική τους δράση. Βέβαια, οι ιστορικές πηγές της εποχής ή όσες είναι μεν μεταγενέστερες αλλά αναφέρονται σ' αυτή, μας δίνουν κάποιες αποσπασματικές αλλά ταυτόχρονα πολύτιμες πληροφορίες: Ο Λεόντιος ο Πατρίκιος (695-698) «αναγορεύεται νυκτός υπό του δήμου των Βένετων βασιλεύς» μας πληροφορεί ο Γεώργιος Αμαρτωλός, αναφερόμενος έμμεσα στον ανταγωνισμό των δυο μεγάλων αντίπαλων δήμων της Πόλης για τον έλεγχο της εξουσίας. Εξάλλου, η ιδέα της παρακμής των δήμων ως πολιτικών παραγόντων, από την εποχή του Ηρακλείου και μετά, οφείλεται και στην έλλειψη μαρτυριών.(Βλ. Alan Cameron, *Circus Factious...*). Αυτό που βάσιμα γνωρίζουμε από προηγούμενες εποχές, είναι ότι οι δήμοι της πρωτεύουσας ενώνονται πολιτικά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις εξωτερικών κινδύνων ή και πιεστικών εσωτερικών δυσκολιών.(Βλ. Cront Ch. *Les demes...*).

Σε μια προσπάθεια ερμηνείας του πολύπλοκου συσχετισμού των καθεστωτικών παραγόντων του βυζαντινού κράτους κατά τη διάρκεια αυτής της ταραγμένης περιόδου(7ος-8ος αι.) και παράλληλα της βαθμιαίας μεταλλαγής τους σε σχέση με την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, πρέπει να κατατεθούν ορισμένες παρατηρήσεις-επισημάνσεις, που θα μπορούσαν, ενδεχομένως να λειτουργήσουν κι ως υποθέσεις εργασίας.

Στα τέλη του 7ου αιώνα η έννοια του λογίου-μορφωμένου ανθρώπου έχει πια συγχωνευτεί με την ιδέα του «λαϊκού» χριστιανού, εννοώντας μ' αυτό την ύπαρξη ενός "λαϊκού" χριστιανισμού με ευρεία βάση και κοινή θρησκευτική κουλτούρα, η οποία δε διαχωρίζει στεγανά τις κοινωνικές τάξεις και συνδέεται με το στρατό παντοιοτρόπως, κυρίως στην Ιταλία αλλά και αλλού. (Cambridge Med. Hist.). Από την άλλη μεριά, είναι γεγονός η παρακμή της παλιάς συγκλητικής αριστοκρατίας της Πρωτεύουσας που παλιότερα είχε εξαφανιστεί απ' τις επαρχίες γιατί ακριβώς είχε μεταναστεύσει εκεί. (Βλ. Τηλ. Λουγγή, Δοκίμιο για την κοινωνική εξέλιξη..., σελ. 145-147, Σύμμεικτα 6, Αθήνα 1985). Γι' αυτή την εξέλιξη είναι σημαντικό όσο και πολυτάραχο το έτος-σταθμός 695: αρχίζει η προώθηση νέων θεσμών απέναντι σε παλιούς, εγκαταλείπεται σταδιακά η παλαιά διοικητική οργάνωση του Διοκλητιανού και του Κωνσταντίνου και εισάγεται, με βραδείς ρυθμούς στην πράξη, ο θεματικός θεσμός, πράγμα που αποτελεί ένα ενδιαφέρον θέμα προς διερεύνηση. Η πάλη ανάμεσα στο στρατό και στη σύγκλητο που ιχνηλατείται απ' το 602(βασίλεια Φωκά: Tinnefeld, Kategorien der Kaiserkritik, σελ. 51), αν και ο ρόλος της Συγκλήτου είναι ιδιαίτερα σημαντικός σ' όλο τον 7ο αιώνα, καταλήγει σε τελειωτική νίκη του στρατού στις αρχές του 8ου αιώνα. Η αμοιβαία διερεύνηση της πορείας της Συγκλήτου και της παράλληλης επιρροής του στρατού στην πολιτική ζωή της αυτοκρατορίας και του αυτοκρατορικού θεσμού αποτελεί αναγκαιότητα, εφόσον υπάρχουν ενδείξεις και στοιχεία που καταδεικνύουν σύγκλιση αριστοκρατών-συγκλητικών και ανωτάτων στρατιωτικών, σύνδεση στρατού και συγκλήτου και όχι κατ' ανάγκη πάλη τους, γιατί οι συγκλητικοί, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη δυσπραγία και τον παραγκωνισμό τους, στρέφονται στην ανάληψη στρατιωτικών αξιωμάτων, προσαρμοζόμενοι έτσι στα δεδομένα της καινούριας εποχής. Ο Georg Ostrogorsky ονομάζει τα χρόνια αυτά «χρόνια του χάους: Thronwirren», μιας και από το 695(επικράτηση του πραξικοπήματος του Λεοντίου) αρχίζει μια διάσπαση στους κόλπους του βυζαντινού στρατεύματος που αναστατώνει τους επιμέρους τομείς του: στρατό, στόλο, θέματα. Η εξέταση των τίτλων και των αξιωμάτων που κατέχουν οι ανερχόμενοι «σφετεριστές» στο θρόνο(πρωτοασηκρήτης, λογοθέτης του γενικού κ.λ.π) και η ενδεχόμενη σχέση τους, σε ορισμένες περιπτώσεις, τουλάχιστον, με το στρατό, μας παραπέμπει σε παλιότερες εποχές της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, όπου δεν υφίστατο στεγανός διαχωρισμός ανάμεσα στην πολιτική και στα στρατιωτικά πράγματα: εξάλλου, η εξάσκηση της πολιτικής, σ' όλες τις πολυεθνικές αυτοκρατορίες, δεν υπήρξε άμοιρη στρατιωτικής εμπειρίας. Η τεκμηρίωση μιας τέτοιας υπόθεσης εργασίας, βέβαια, απαιτεί τεράστια έρευνα, συγχρονική και διαχρονική. Πάντως, η διάσπαση του στρατεύματος σε στρατό ξηράς και στόλο που αντιμάχονται μεταξύ τους το 717, με επακόλουθο την ανάληψη της αυτοκρατορικής εξουσίας απ' τον Λέοντα Γ' τον Ίσαυρο, με καθαρά στρατιωτικό τρόπο, φανερώνει, για το συγκεκριμένο, τουλάχιστον, χρονικό διάστημα, πολυπλοκότητα και πολυσυλλεκτικότητα στο συσχετισμό δυνάμεων, ακόμη και μέσα στα όρια του ίδιου καθεστωτικού παράγοντα(στρατού). Όσο για τον κλήρο, ως άτυπο καθεστωτικό παράγοντα του βυζαντινού κράτους, αυτή την εποχή αποτελεί το καταφύγιο της αριστοκρατίας.

Οι γενικότερες αλλαγές στη δομή της κοινωνίας, στα σύνορα, στη διοίκηση, στην ιδεολογία του 7ου αιώνα είναι ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση του φαινομένου της κρίσης που μας απασχολεί: Κατά τη διάρκεια του 7ου αι. οι περισσότερες βυζαντινές πόλεις παρακαμάζουν. Η κάθετη κινητικότητα της βυζαντινής κοινωνίας, που πιστοποιείται στο τέλος του 7ου και στις αρχές του 8ου αι., αρχίζει να υποχωρεί από τον 9ο αι. και εξής, οπότε η κοινωνία, κατά τον A. Kazhdan, αριστοκρατικοποιείται, υπό την έννοια της σύνδεσης του θεματικού στρατού, της συγκλητικής αριστοκρατίας και του κλήρου σε μια ενιαία Μεσοβυζαντινή αριστοκρατία. Ήδη απ' τον 7ο αι. εμφανίζονται οι απαρχές του Ναυτικού θέματος των Καραβησιάνων, καθώς ο «στρατηγός των Καράβων ή των Καραβησιάνων» ή «δρουγγάριος του στόλου των Κιβυρραιωτών» συναντάται στις πηγές. Βέβαια, αυτό δε σημαίνει ότι ήδη την εποχή αυτή υπάρχει και το αντίστοιχο θέμα ως διοικητική μονάδα. (Βλ. Ahrweiler, Byzance et la mer, E.Αντωνιάδη-Μπιμπικού, Etudes d' Histoire maritime, σελ. 78 κ.ε, Paris 1966). Όσον αφορά τα νομίσματα, απ' το 680 παύει η κοπή ελαφρότερου βάρους χρυσών νομισμάτων, γεγονός το οποίο, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές, δεν είναι απόλυτα ακριβές.

Ο χρονογράφος Λέων ο Γραμματικός στη σ.196 δίνοντάς μας «ειδήσεις» για την εκθρόνιση του Ιουστινιανού Β' απ' τον Φιλιππικό Βαρδάνη, μας πληροφορεί για το ότι ο τελευταίος εκθρόνισε τον πατριάρχη Κύρο και στη θέση του τοποθέτησε τον Ιωάννη, διάκονο και χαρτοφύλακα του Οικονομείου, ο οποίος έσπευσε να τον στέψει αυτοκράτορα. (Χρονικό Cumont, λα', Θεοφάνης, σ.381). Οι νέοι αυτοκράτορες και δη οι «σφετεριστές» φροντίζουν να έχουν με το μέρος τους τον Πατριάρχη και τους ανώτατους κληρικούς γενικά. Με τον τρόπο αυτό, η συμπόρευση Εκκλησίας-στρατού αλλά και Εκκλησίας-Συγκλήτου, κατά περιστάσεις, δείχνει πως αυτή παραμένει ο ενοποιητικός-σταθεροποιητικός παράγοντας που βγαίνει όχι μόνο αλώβητος αλλά και ενδυναμωμένος απ' την κρίση.

Οι κύριες πηγές μας γι' αυτή την περίοδο, Θεοφάνης και Νικηφόρος Πατριάρχης, μα και οι δευτερεύουσες: Λέων ο Γραμματικός (αρχές 11ου αι.), Συμεών ο Λογοθέτης (10ος αι.), Γεώργιος Κεδρηνός (τέλη 11ου ή αρχές 12ου αι.), Ιωάννης Ζωναράς (β' μισό 12ου αι.), Κωνσταντίνος Μανασσής (α' μισό 12ου αι.), Μιχαήλ Γλυκάς (α' μισό 12ου αι.), Ιωήλ (13ος αι.), Σύνοψις Σάθα (τέλη 13ου αι.), Βίοι Αγίων σε σχέση με τους δήμους δείχνουν πως οι Πράσινοι ήταν πολυπληθέστεροι των Βένετων, τουλάχιστον οι εγγεγραμμένοι στους καταλόγους «δημόται». Όμως, όσο περισσότερο η οργάνωση των δήμων ελέγχεται απ' τους στρατιωτικούς που τοποθετούνται απ' τον αυτοκράτορα, επικεφαλής τους, για την αποτελεσματικότερη άμυνα της Πόλεως, τόσο περισσότερο αυξάνει η στρατιωτική τους σημασία και μειώνεται η πολιτική. Οι αρμενικές πηγές για την ιστορία του 7ου βυζαντινού αιώνα διασώζουν σποραδικές πληροφορίες πολιτικού χαρακτήρα για τη δράση των δήμων. (Πρβλ. G. Garitte, "Narratio de rebus Armeniae", Ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας και των σχέσεών της με τη βυζαντινή απ' το 325

μέχρι το 700). Επίσης, το Λειμωνάριο του Ιωάννη Μόσχου (συλλογή βίων μοναχών), οι δημόδιες βιογραφίες αγίων του Λεοντίου, επισκόπου Νεαπόλεως Κύπρου και η Σύνοψις Σάθα(σύγγραμμα του 13ου αιώνα), περιέχουν κάποια διαφωτιστικά στοιχεία για τη δραστηριότητα και το χαρακτήρα των δήμων αυτή την περίοδο. Ιδιαίτερα όμως λεπτομερές και πλούσιο σε πληροφορίες και υλικό είναι το «Περί βασιλείου τάξεως» του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου, στο κεφάλαιο II 54(σ. 792-798) με τον τίτλο «Ἐκθεσις πρωτοκκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν» που ανάγεται στον Ζ΄ αιώνα και αντανακλά την κατάσταση στη διοικητική οργάνωση της εκκλησίας και της πολιτείας, ως εκκλησιαστικό τακτικό, κατά τη δυναστεία του Ηρακλείου.

Αναμφισβήτητο γεγονός είναι το ότι η στρατιωτική οργάνωση της αυτοκρατορίας επηρεάζει την οικονομική κατάσταση και την οικονομική ζωή κατά τις διάφορες περιόδους. Έτσι η θεματική οργάνωση, επιφέροντας κατακερματισμό της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας με τα στρατιωτόπια, ενδυνάμωσε παράλληλα τη μικρή ιδιοκτησία.(7ος-8ος αι.). Αντίθετα, σε μεταγενέστερες εποχές(12ος-13ος αι.), η συγκέντρωση της έγγειας ιδιοκτησίας σε χέρια λίγων και η άνοδος των μεγαλογαιοκτημόνων στην εξουσία εξυπηρετήθηκε απ' το θεσμό της πρόνοιας. Η άνοδος της δύναμης του στρατού με την εισαγωγή και καθιέρωση του θεματικού συστήματος και η διεκδίκηση πρόσβασής του στην εξουσία μειώνει, ή, τουλάχιστον, συντελεί στον περιορισμό των «αστικών» ελευθεριών, πράγμα που εκφράζεται στη σχετική παρακμή των δήμων ως καθεστωτικών παραγόντων κατά τη διάρκεια του 8ου και 9ου αιώνα. Τον 7ο και 8ο αι. τα πλούτη του κράτους, δημόσια και ιδιωτικά, έχουν ελαττωθεί. Γι' αυτό μας πληροφορεί έμμεσα και ο βίος του χρονογράφου Θεοφάνη του Ομολογητή, ο πατέρας του οποίου είχε διακριθεί ως στρατηγός των νησιών του Αιγαίου που αυτή την περίοδο πλήττονταν σφοδρά από Αραβικές επιδρομές.(Βίος Θεοφάνους, έκδ. Lorange, στη V.V., Τόμος 17, 22). Οι σχέσεις συγκλήτου-δήμων και η πολιτική τους σύνδεση είναι γεγονός που πιστοποιείται από πολλές πηγές της εποχής.(Βλ. Μισίου Διον., Δήμοι και δημοκρατία στο Βυζάντιο, και Αικ. Χριστοφιλοπούλου, «Η Σύγκλητος εις το Βυζαντινόν κράτος», 1949). Τα αξιώματα που ανήκουν στο συγκλητικό κλάδο: πατρίκιος, μάγιστρος, δομέστικος των σχολών εμπλέκονται πολλές φορές σε εξεγέρσεις των δήμων της Πόλης. Όταν η εξέγερση ενός δήμου περιορίζεται σε επίπεδο βάσης(«δημοτική επανάσταση, ταραχή, αταξία, μάχη», όπως την αποκαλούν οι πηγές) και δεν επεκτείνεται στη Σύγκλητο, τότε είναι συνώνυμη της τυραννίας.(Βλ. Δ. Μισίου, Η Διαθήκη του Ηρακλείου, σ.177 κ.ε.). Ο Θεοφάνης ο ομολογητής στη σελ.375, εξάλλου, διαχωρίζει τον πολιτικό απ' τον στρατιωτικό «κατάλογο» των δήμων, εντάσσοντας, στον πρώτο, τους συγκλητικούς που ως πολιτικοί αξιωματούχοι ήταν μέλη του ανώτερου τμήματος των δήμων και, στον δεύτερο, τους στρατιωτικούς-συγκλητικούς που ήταν εγγεγραμμένοι ως απλά μέλη των δήμων. Η παραπάνω πληροφορία του Θεοφάνη αναφέρεται στην περίοδο του Ιουστινιανού Β΄, τον οποίο οι πηγές δεν αποκαλούν τύραννο, παρ' όλη τη βία που μετέρχεται. Την απορία αυτή έχει διατυπώσει η Αικ. Χριστοφιλοπούλου στο «Ενδειξις, ΕΕΒΣ 35/1966, σ.61, σημ.1. Και ο Τηλέμαχος Λουγγής δίνει την

απάντηση: ίσως γιατί ο Ιουστινιανός Β΄ δεν ελέγχει πια το οργανωμένο στράτευμα κατά τη β΄ περίοδο της βασιλείας του. Οι δήμοι, μέσω της συγκλήτου, τουλάχιστον, μέχρι και τις αρχές του 9ου αι., μπορούν να ρυθμίζουν τη διαδοχή στον αυτοκρατορικό θρόνο. Εξάιρεση αποτελεί η ταραγμένη περίοδος που εξετάζεται σ' αυτό το άρθρο (695-717), λόγω ιδιόρρυθμων συγκυριών, εξωτερικών δυσκολιών και μεταβατικής ιστορικής φάσης απ' τον 7ο στον 8ο αι.).

Ο Ιουστινιανός Β΄ ο Ρινότμητος, μετά την εκκλησιαστική στέψη του Λεοντίου απ' τον πατριάρχη Καλλίνικο τύφλωσε τον « παράτυπο» πατριάρχη. Η ενέργειά του αυτή καταδεικνύει πως η εκκλησιαστική στέψη, ήδη αυτή την περίοδο, είχε αποκτήσει καθιερωτική δυνατότητα του νέου αυτοκράτορα και, άρα, χροιά καθεστωτικού παράγοντα. Οπωσδήποτε, μετά την λεπτομερειακή εξέταση των γεγονότων που προηγήθηκε, φτάνει κανείς στην ακόλουθη υπόθεση προς διερεύνηση: Η συμβολή των γνωστών καθεστωτικών παραγόντων της βυζαντινής αυτοκρατορίας (συγκλήτου, δήμων, στρατού) στην άνοδο ή στην καθάρση ενός αυτοκράτορα από το θρόνο είναι στεγανά διαχωρισμένη, ανάλογα με τα στενά συμφέροντα του καθενός απ' αυτούς; Δηλαδή στην πολιτική τους δράση υπάρχει διαχωριστική γραμμή ή αυτή είναι, σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα ενός συσχετισμού, μιας διαπλοκής προσώπων και οικονομικοκοινωνικών δυνάμεων που αλληλεπικαλύπτονται στην πολιτειακή και πολιτική τους δραστηριότητα; Όπως, εξάλλου, διαπιστώθηκε απ' τη μελέτη των πηγών, αυτός ο συσχετισμός δυνάμεων δεν παρατηρείται μόνο σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο αλλά και σε επίπεδο θεσμών και προσώπων: π.χ. το ανώτερο, αρχηγικό τμήμα των δήμων ανήκε ταυτόχρονα και στη σύγκλητο. Συγκλητικοί-αριστοκράτες αξιωματούχοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, είναι μέλη των δήμων και ταυτόχρονα ηγούνται του στρατού, απλοί στρατιώτες είναι μέλη του κατώτερου στρώματος-τμήματος της οργάνωσης των Δήμων της πρωτεύουσας μα και των επαρχιακών πόλεων.

Ενδεικτική βιβλιογραφία:

1. Θεοφάνης ο Ομολογητής 368-372 και ο Συνεχιστής του, έκδοση Βόννης, Νικηφόρος Πατριάρχης 39-40, έκδοση Βόννης.
2. J.B.Bury, A History of the Later Roman Empire II, 354.
3. A.P.Rudakov, Outlines in Byzantine Culture, based on data from Greek hagiography, 65.
4. L.Brehier, La transformation de l'empire byzantine sous les Hraclides (Journal de Savants, N.S. XV, 1917), 402.
5. Ανώνυμος διασκευή Γεωργίου Μοναχού, Ev Theophanes Continuatus, Joannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus, CB Bonnae 1838, σ. 763-810.

6. Βάρ Εβραΐος
7. Βίοι Αγίων: Ευθυμίου, Ηλία του νέου, Θεοδώρου Στουδίτου, Ιγνατίου, Μαρτίνου Νικηφόρου, Νίκωνος, αγ. Παύλου του νέου, Σάββα του νέου, Φιλαρέτου.
8. Πασχάλιον Χρονικό
9. F.Dolger, Regesten der Kaiserurkunden. I) Teil: 565-1025.
10. V.Grumel, Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople.
11. Ιωάννη Νικίου, Παγκόσμιον Χρονικόν.
12. Mansi XII 192-3 , 196-7.
13. Liber pontificalis I. 391-392.
14. Brooks E.W., The Successors of Heraclius to 717. The Cambridge Médiéval History τ. IV. Cambridge 1923, σ. 391-417.
15. Cheira M.A., La lutte entre Arabes et Byzantins, la conquete et l' organization des frontieres aux VIIe et VIIIe siecles Alexandrie 1947.
16. Dreten, J.L.Van, Geschichte der Patriarchen von Sergios I bis Johannes VI (610-715). Amsterdam 1972.
17. Kitzinger E., The Cult of Images in the Age before Iconoclasm. Dumbarton Oaks Papers 8 (1954), σ. 83-150.
18. Nau, F., Les Arabes chretiens de Mesopotamie et de Syrie. Paris 1933.
19. Ostrogorsky G., The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, Dumbarton Oaks Papers 13 (1959) σ. 1-21.
20. Μηλιόπουλος Ιωάννης, Εξακρίβωσις Βυζαντινών τοποθεσιών, Ελ. Φιλολογ. Σύλλογος Κων/πόλεως 31 (1909).
21. Παπαδόπουλος Ιωάννης Β., Αι Βλαχέρναι, Κων/πολις 1920.
22. Dagron Gilbert, Constantinople Imaginaire, Les Patria, Paris 1984.
23. Ebersolt Jean, Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant, Paris 1918.
24. Janin R., Constantinople byzantine, Paris 1964.

25. Janin R., La geographie ecclesiastique de l'empire byzantine..., III Les eglises et les monasteres, Paris 1969.
26. Mathews Thomas F., the Byzantine Churches of Istanbul. The Pennsylvania state university Press, 1976.
27. Talbot Rice David, Constantinople, edition Albin Michel (Byzance-Istanbul), Paris 1965.
28. Proodfoot As., The Sources of Theophanes for the Heraclian Dynasty, Byzantion 44(1974) p.367-439.